

(*MW*, V/3 [1915], s. 244-249); William Sage Wollworth, "A Bibliography of Koran Texts and Translations" (*MW*, XVII/3 [1927], s. 279-289); John Kinefsley Birge, "Turkish Translations of the Koran" (*MW*, XXVIII [1938], s. 394-399); Mofakhkhar Hussain Khan, "A History of Bengali Translations of the Holy Qur'an" (*MW*, LXXII/2 [1982], s. 129-136); Annemarie Schimmel, "Translations and Commentaries of the Qur'an in Sindhi Language" (*Oriens*, sy. 16 [1963], s. 224-243); Janos Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleleri" (trc. Ekrem Ural, *TDED*, XXI [1973], s. 15-24). M. Maciej Konapacki, "Polonya'da Kur'an-ı Kerim Tercüme Tarihi" (trc. İhsan Süreyya Sırma, *ACİİFD*, III/1-2 [1979], s. 411-417).

BİBLİYOGRAFYA :

Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil* (nşr. Hâlid Abdurrahman el-Ak – Mervân Sûvâr), Beyrut 1413/1992, I, 28-31; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 81-83; İbnü'n-Nakib el-Makdisî, *Mukaddimetü Tefsiri İbni'n-Nakib* (nşr. Zekeriyâ Saîd Ali), Kahire 1415/1995, s. 12-15; Nisâbü'rî, *Ğarâibü'l-Kur'an*, I, 8; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, Kahire 1375, I, 3; Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, I, 100-114; Taşköpürîzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 284; II, 380-395; Zübaid Ahmad, *The Contribution of India to Arabic Literature*, Lahor 1968, s. 15-40, 270-290.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

□ FIKİH. Telif eserlerde faydalanan kaynakları toplu olarak göstermenin diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ve fıkıh usulü kitaplarında da yaygın bir uygulaması olmamasına karşılık genelde içeride müellif ve eserlere atıfta bulunulmuştur. Buna rağmen daha çok kitapların başında, bazan da sonunda faydalanan bibliyografyanın gösterildiği örnekler rastlanmaktadır. Fıkıh alanında ilk eserlerin kaleme alınmaya başlandığı II. (VIII.) yüzyılda ve bunu izleyen bir iki asırlık dönemde yazılan eserlerin kendileri temel kaynak oluşturduğundan bunlarda bir bibliyografya gösterilmemesi tabiidir. Daha sonra ilk kaynaklardan yapılan derlemelerin mukaddimelerinde söz konusu çalışmaya esas teşkil eden metinlerin adlarını verildiği görülmektedir. İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996), *el-Müdevvne*'ye ilâveten diğer ilk Mâlikî kaynaklarının muhtevasını derlediği *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât*'i, İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) yine belli başlı ilk Mâlikî kaynaklarından özetlediği *el-Kâfî*'si, mukaddimelerinde faydalanan eserlerin anıldığı ilk çalışmalar olarak

dikkat çeker. Bunları yine Mâlikî âlimlerinden Şehâbeddin el-Karâfî'nin eseri olan *ez-Zahîre* takip eder. Karâfî, kitabına temel oluşturan beş kaynağı zikrederek bunlara ve diğer bazı kaynaklara yaptığı atıfların mahiyeti hakkında bilgi verir. İlk dönemlere ait farklı bir örnek olarak İbnü't-Tallâ' el-Kurtubî'nin (ö. 497/1104) *Akzîyetü Resûlillâh*'ı, sonunda otuz dört kaynak kitabın bir başlık altında anılması ve İbnü't-Tallâ'dan bu kitapların müelliflerine ulaşan isnad zincirinin zikredilmesiyle önem taşır.

Daha sonraki dönemlerde muhtasar metinlerden veya müellifleri ihtihad kabiliyetiyle tanınan orijinal eserlerden ziyade derleme mahiyetindeki bazı çalışmalarla şerh ve fetâvâ kitaplarında kaynakça verildiği görülür. Bunlardan Şâfiî fakihleri Tâceddin es-Sübki'nin *Ref'û'l-hâcib 'an Muhtaşari İbni'l-Hâcib*'i ile Bedreddin ez-Zerkeşî'nin *el-Bahrü'l-muhtâf fi usûli'l-fıkh*'i, hem uzun bibliyografyaları hem de zaman zaman eser ve müelliflerle ilgili yapılan değerlendirmelerle bir tür tahlilî bibliyografya örneği olarak dikkat çeker. Altmış kaynağın adını veren Sübkî sözü uzatmak istemediği için faydalandığı bütün kitapları saymadığını belirtirken Zerkeşî, doksan kadar kitabı Ehl-i sünnet mezhepleriyle diğer mezheplere göre ayırarak zikreder. Hanefî âlimlerinden İbn Nuceym *el-Bahrü'r-râ'îk*'in mukaddimesinde, verilen bilgiler konusunda tereddüde düşenlerin gerektiğinde bakmaları için faydalandığı elli kadar kitabı sayar. Farklı bir örnek olarak Nevevî, Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'ine yazdığı *el-Mecmû'* adlı şerhin geniş mukaddimesinde, eserin özelliklerini ve metodunu anlattıktan sonra mezhep imamı Şâfiî ile metnin müellifinin biyografilerine, ayrıca ilim, eğitim ve öğretim, fetva ve âdâbı, Şâfiî mezhebindeki görüşlerle ilgili olarak kullanılan terimler ve *el-Mühezzeb*'de geçen şahısların künye ve nisbelerinin açıklamasına yer verir. Hanbelî fakihlerinden Buhûtî de *Keşşâfü'l-kınâ'*in mukaddimesinde izlediği metodu açıklayıp faydalandığı kitapların kısa bir listesini kaydeder. Sultan Mevlây Muhammed, *Tabaku'l-ertâb fi ma'ktefâfnâhu min mesânidi'l-e'imme ve kütübi meşâhîri'l-Mâlikiyye ve'l-İmâm el-Hağâb* adlı eserinin mukaddimesinde eserin adından da anlaşılacağı üzere faydalandığı kaynakların listesini zikreder.

Bazı müellifler, yazdıkları konularda temel kaynak oluşturan eserlerin adlarını mu-

kaddimede cümle içinde birer kelime gibi ve kafiyeli bir üslûpla verirler. Teftâzânî *et-Telvîh*'te Bedreddin el-Aynî *el-Binâye*'de, Meyyâre lakabıyla tanınan Muhammed b. Ahmed el-Fâsî *Şerhu Tuhfeti'l-ğükkâm*'da ve Abdülkâdir Bedrân *Nüzhetü'l-hâtırî'l-âtır*'da bu metodu uygulamışlardır. Bir kısım âlimler de metin içinde rumuz şeklinde kullandıkları kaynakları mukaddimede anarak bu rumuzların anlamlarını açıklamışlardır. Hanefî fakihlerinden Sadrüşşehîd *el-Fetâva'l-kubrâ*'da, İbnü's-Sââtî *Mecmû'u'l-bahreyn*'de, Tâhir b. İslâm el-Hârizmî *Cevâhirü'l-fıkh*'ta, Şemseddin Konevî *Dürrü'l-bihâr*'da ve Bedreddin Simâvî *Câmi'u'l-fuşûleyn*'de, Hanbelîler'den İbn Kâid *Hâşiyetü Münthe'el-irâdât*'ta, Mâlikîler'den Ali b. Muhammed el-Mennûfî *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî*'de ve Ali b. Abdüsselâm et-Tesülî *el-Behce*'de (*Şerhu Tuhfeti'l-ahkâm*) bu yolu takip etmişlerdir. Fukaha biyografisi yazarlarından Mâlikî âlimi Kâdî İyâz, *Tertibü'l-Medârik*'in mukaddimesinde bazı kitapların özelliklerine işaret ederek tahlilî bir bibliyografya vermiş, İznevi de *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'sinde faydalandığı kitapların listesini zikretmiştir.

Fıkıh literatüründe, bir eserin kaynaklarını toplu olarak gösterme yöntemi yanında bu alandaki eserleri toplu olarak gösteren bibliyografik çalışmalar da sınırlı olup bunların çoğu modern araştırmalardır. İslâm dünyasında bibliyografik eser türünün ilk örneği olan İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde yedi alt bölümden oluşan altıncı makale fıkıh alanında eser veren müellif ve eserlerine ayrılmıştır. Taşköpürîzâde *Mevzûâtü'l-ulûm*'da şer'î ilimlerin altıncı şubesi olarak fıkıh usulü ilmini (II, 183-193), yedinci şubesi olarak da fıkıh ilmini (II, 194-368) ele alarak müellifleri ve kitaplarını tanıtır. Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da fıkıh ilmi başlığı altında Mâlikî, Hanbelî ve İmâmiyye mezheplerinin kaynakları son derece yetersiz de olsa Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin temel kaynaklarını ana hatlarıyla vermiş, ayrıca "fetâvâ, furûk, ferâiz, edebü'l-kâdî, ilm-i usulü'l-fıkh" gibi başlıklar altında bu alanlardaki eserleri zikretmiştir. Aynı şekilde Sıddîk Hasan Han *Ebcedü'l-ulûm*'da fıkıh usulü (II, 70-78) ve fıkıh ilmi (II, 400-413) başlıkları altında ilgili eserlere dair kısa bilgiler vermiştir.

Abdullah b. Ali es-Sübeyfî, *ed-Dürrü'l-Munaqqad fi esmâ'i kütübi mezhebi'l-İmâm Ahmed* adlı eserinde (nşr. Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî, Beyrut

1410/1990; I-II, nşr. Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî, Beyrut 1416/1996) Hanbelî fıkhiyla ilgili olarak yazılan kitapların adlarını zikretmiştir. Müelliflere göre alfabetik olarak düzenlenen eserde 111 âlime yer verilmiş, son neşri gerçekleştiren Amrî müellifler hakkında bilgi verdikten sonra anılmayan eserlerini de kaydetmiş, hataları düzeltmiş ve "müstedrek" başlığı altında doksan sekiz, "zeyl" başlığı altında yirmi iki âlimi ilâve etmiştir. Abdülkâdir Bedrân, *el-Medħal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel'*de (Kahire 1342, s. 202-250) bu mezhep fıkhiyla ilgili olarak temel metinler, şerh ve hâşiyelere, ayrıca hilâf, kavâid, ahkâm-ı sultâniyye, âdâb, usûl-i fıkıh, ahkâm hadisleri, tefsir, mezhep tabakatı gibi konulara dair eserler hakkında geniş bilgi vermiştir.

Abdülazîz Binabdullah, *Ma'lemetü'l-fıkhi'l-Mâlikî*'de (Beyrut 1403/1983), Mâlikî fıkıh bibliyografyasıyla ilgili hacimli bölümde isimlere göre alfabetik olarak Mâlikî ulemâsı, anıldıkları belli başlı biyografik kaynaklar, eserleri ve bunlar üzerine yapılan çalışmalarla eserlerin baskıları ve yazma nüshaları hakkında bilgi vermiştir. Miklos Muranyi'nin *Materialien zur Mâlikitischen Rechtsliteratur* adlı eseri (Wiesbaden 1984; Ar. trc. *Dirâsât fî Meşâdiri'l-fıkhi'l-Mâlikî*, trc. Saîd Buhayrî v.dğr., Beyrut 1409/1988), II. (VIII.) yüzyılın sonlarından IV. (X.) yüzyılın başlarında İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin belli başlı Mâlikî fıkıh kaynaklarını özetleyen *en-Ne-vâdir ve'z-ziyâdât*'ına kadar Mâlikî fıkının ilk kaynaklarının önemli bir tahlil ve değerlendirmesini ihtiva eder. Muhammed İbrâhim Ahmed Ali'nin *İştîlâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikîyye*'si (Dübey 1421/2000), mezhebin tarihi çerçevesinde çeşitli merhalelerinde kaleme alınan kitapların listesini ve bunların belli başlılarının tanıtımını ihtiva eden bir Mâlikî mezhebi bibliyografyasıdır.

Hüseyin Müderris Tabâtabâî'nin eserinde (*An Introduction to Şii Law: A Bibliographical Study*, London 1984; Farsça trc., *Mukaddime'î ber Fıkıh-ı Şi'a*, trc. M. Âsaf Fikret, Meşhed 1368) Şîa fıkının mahiyeti, kaynakları ve tarihiyle ilgili genel girişten sonra gelen ikinci bölüm Şi'a'nın bu alandaki temel kaynaklarına ayrılmıştır. Müelliflerin vefat tarihine göre düzenlenen bu bölümde müellif adından sonra eserleri zikredilmiş, ayrıca baskıları ve yazma nüshaları hakkında bilgi verilmiştir.

Hayreddin Karaman'ın *İslâm Hukuk Tarihi*'nin (İstanbul 1975) özellikle beş,

altı ve yedinci bölümleri, tanınmış fıkıh âlimlerinin kısa biyografileriyle birlikte belli başlı eserlerinin ismen anılmasıyla da olsa geniş bir bibliyografya ihtiva eder. Ahmet Özel'in *Hanefî Fıkıh Âlimleri* adlı çalışması (Ankara 1990), Hanefî ulemâsının kısa biyografileri ve bazılarının tanıtımıyla birlikte belli başlı eserlerinin anılması yanında sınırlı da olsa diğer üç Sünnî mezhebin tanınmış âlimlerinden bir kısmını da içermektedir.

Batı'da yapılan diğer çalışmalara gelince, J. H. Harinfton'un *Remarks upon the Authorities of Mosulman Law* adlı eseri (Kalküta 1808, s. 475-512) Hindistan'da yaygın Hanefî fıkıh kitaplarını, M. B. Vincent'in *Etudes sur la loi musulmane*'i (Paris 1842, s. 31-62) Mâlikî mezhebi ve bu mezhebin ilk kaynakları hakkında bibliyografik ve tarihî mâlûmatı, Eduard Sachau'nun *Muhammadanisches Recht nach Schafiiischer Lehre*'i (Stuttgart-Berlin 1897) Şâfiî mezhebine dair bir bibliyografyayı ihtiva eder. Christian Snouck-Hurgronje, Şâfiî hukukuyla ilgili makalesinde ("Muhammadanisches Recht nach Schafiiischer Lehre von Eduard Sachau", *ZDMG*, LIII, 125 vd., özellikle, s. 143-150) bu son çalışmanın uzun bir eleştirisini yapar. Theodorus Willem Juynboll *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche wet volgens de leer der şâfi'itische School* adlı Şâfiî hukuku el kitabı mahiyetindeki eserinde (Leiden 1903; 1910'da Almanca'ya, 1916'da İtalyanca'ya çevrilmiştir) ele aldığı her konuda birçok referansa atıfta bulunduğu gibi İslâm hukukuna dair Arapça ve Batı dillerinde yayımlanan temel eserleri kapsayan bir listeyi de kaydeder.

Mâlikî tabakat kitaplarıyla ilgili olarak Edmoud Fagnan'ın bir makalesi ("Les tabakat mâlikites", *Homenaje a D. Francisco Codera*, Saragossa 1904, s. 105-113), İspanya'da kullanılan Mâlikî fıkıh eserlerine dair de Lopez Ortiz'in *Derecho musulmano* adlı eseri (Barcelona 1932, s. 36-41) anılabilir.

Pierre Arminjon, Baron B. Nolde ve M. Wollf'un Batı dillerinde neşredilen İslâm hukukuyla ilgili bütün kitapların bibliyografyasını kaydettikleri *Traité de droit comparé* adlı eserden sonra (I-III, Paris 1950-1952) Joseph Schacht *An Introduction to Islamic Law* isimli önemli çalışmasında (London 1964, s. 215-286; T trc. *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ - Abdülkadir Şener, Ankara 1986, s. 220-323), tarihî ve sistematik iki ana bölüm altındaki yirmi altı konu başlığıyla il-

gili olarak kitabın sonunda başlık numaralarına göre yer yer açıklamalı tarzda son derece zengin bir bibliyografya vermiştir. Bu eserleri tamamlayıcı nitelikte Aharon Layish'in "Notes on Joseph Schacht's Contribution to the Study of Islamic Law" (*British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, IX, 1982, s. 132-140), J. Szentendrey'in *Law in the Muslim World: A Union List of Materials* (I-II, Houston 1981-1982), John Makdisi'nin "Islamic Law Bibliography" (*Law Library Journal*, LXXVIII [1986], s. 103-189), Maribel Fierro ve diğerlerinin *Repertorio bibliográfico de derecho Islámico* (Madrid 1993) ve Laila al-Zwaini ile Rudolph Peters'in *A Bibliography of Islamic Law 1980-1993* (Leiden 1994) adlı çalışmalarını anmak gerekir. Nicolas P. Aghnides'in *An Introduction to Mohammedan Law and A Bibliography* adlı eserinin (Lahore 1981, s. 157-196) birinci bölümünün sonundaki biyografik kaynaklarla sözlükler, tefsirler, Kur'an ilimleri, hadis ve hadis ilimleri, fıkıh usulü ve mezheplere göre fıkıh kaynaklarından oluşan bibliyografik mâlûmat genel olarak bilinen eserlerle ilgili faydalı bir özet sunmakla birlikte yetersizdir.

XX. yüzyılın başlarında neşredilen *Encyclopaedia of Islam*'da (*E^I*) ve bunun tercümesi olan *İslâm Ansiklopedisi*'nde (*İA*) gerek fıkıh gerekse mezhepler ve mezhep kurucularıyla ilgili maddelerde verilen bibliyografik mâlûmat bazan hatalı olması yanında son derece yetersizdir. *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci neşrinde (*E²*) bibliyografik mâlûmat nisbeten gelişmiş olsa da yine ihtiyaca cevap verecek seviyede değildir. Buna karşılık *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde (*DİA*) şimdiye kadar yayımlanan fıkıh ilmine ve mezheplere dair maddelerle fıkıhın alt dallarıyla ilgili terim maddelerinde geniş bir literatür yer almıştır. Burada ayrıca usûl-i fıkıha dair bibliyografik bir çalışma olarak Şamil Şahin'in *ed-De-lîlû'l-câmi' ilâ kütübi uşûli'l-fıkıh el-maḥbû'a bi'l-luğati'l-'Arabîyye* adlı eseri de (I-II, İstanbul 1415/1994) zikredilmelidir. Kitap adlarına göre alfabetik olarak düzenlenen eserde kaynakların baskıları ve nâşir adları da belirtilmiştir.

▲ AHMET ÖZEL

□ KELÂM. Klasik dönem İslâm ilim tarihinde kaleme alınan eserlerin bibliyografyasını göstermeye yönelik yaygın bir uygulamanın bulunmaması gerçeği, ke-